

UOT 78.08:801.81

ŞAKİR ALBALIYEV*

AZƏRBAYCAN XALQ BAYRAMLARININ
ETNOKULTUROLOJİ SEMANTİKASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının tədqiqi folklor-şünaslıq elminin qarşısında duran aktual mövzulardandır. Bayramın dini bayram olması təkcə onun hər hansı dinlə bağlılığı ilə müəyyənləşmir. Burada ən mühüm məqam həmin bayramın etnokulturoloji sistemdə yeri və funksiyası ilə bağlıdır. Bizim yanaşmamıza görə, yalnız dini dairələrdə, başqa sözlə yalnız dindarlar tərəfindən qeyd olunan bayramlar dini bayram hesab olunmalıdır. Novruz çox qədim tarixə malikdir. Kökləri birbaşa ilkin təbiət stixiyalarının mifləşdirilməsi çağına gedib çıxır. Bu bayram insanların ilkin təbiət stixiyaları olan odu, suyu, torpağı, havanı, ağacı, yaşıllığı və s. mifləşdirdiyi dövrün düşüncəsini arxetiplər şəklində özündə yaşadır. Bu cəhətdən, Novruz xalqın milli varlığının mayası, ruhunu özündə əks etdirir. Xıdır Nəbi bayramı etnik özünütəşkil və özünüifadə forması kimi qədim türk insanının təbiətlə təması modeli kimi çıxış edir. Etnos bu bayram vasitəsilə bir tərəfdən cəmiyyəti təbiətin nizamına kökləmiş, o biri tərəfdən təbiət stixiyalarını magik-mistik davranış formulları ilə cəmiyyətin maraqlarının ifadəsinə yönəltmişdir. Ramazan bayramı oruculuq kompleksinin axıncı ritual formuludur. İnsanlar bir ay ərzində oruc tutaraq, mənəviyyatlarını təmizləyirlər. Orucun tutulmasında əsas məqsəd insanın nəfsani istəklərdən azad olmasıdır. Qurban bayramı mənəvi vəhdət modeli kimi Azərbaycan etnokulturoloji sistemində mühüm yerə və funksiyaya malikdir. Qurban birbaşa mənəvi təmizlənmə hadisəsidir. Bayram günündə imkanlı insanların qurban kəsərək imkansızlara paylaması cəmiyyətin sosial vəhdətini təmin edir.

Açar sözlər: Bayram, etnokulturoloji semantika, ritual, Novruz, Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, Ramazan, Qurban.

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının tədqiqi folklorşünaslıq elminin qarşısında duran aktual mövzulardandır. Bayramlar milli ideoloji sistemin mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycanda Novruz, Ramazan, Qurban kimi bayramlar artıq rəsmi dövlət bayramları olaraq qeyd olunur. Bu bayramların Azərbaycan xalqının vahid ideoloji dəyərlər sisteminə daxil edilməsi onların etnokulturoloji sistemdə yeri və rolunun elmi şəkildə müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının nəzəri əsaslarını araşdırmaqdır.

Bayramların hər bir xalqın həyatında əvəz olunmaz yeri vardır. Onlar xalqın milli adət-ənənələrini özündə əks etdirməklə, əslində, xalqın milli varlığının, milli kimliyinin qorunduğu, yaşandığı və nəsillərdən-nəsillərə ötürüldüyü mənəviyyat xəzinəsi rolunu oynayır. Zahir baxımdan görünməsə də, hər bir xalq öz milli varlığını, əslində, həm də bayramlar vasitəsilə yaşadır. İdeologiyalar, quruluşlar dəyişir, ancaq bayramlar öz xalqı mahiyyətini saxlamaqda və xalqın milli kimliyinin simvollarını özündə qorumaqda davam edir. Bunun ən bariz nümunəsi Novruz bayramıdır. Novruz kökü minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxan, xalqın ibtidai düşüncə ilə yaşadığı dövrə aid olan bayram kompleksidir. Bu bayram insanların ilkin təbiət stixiyaları olan odu, suyu, torpağı, havanı, ağacı, yaşıllığı və s. mifləşdirdiyi dövrün düşüncəsini arxetiplər şəklində özündə yaşadır. Bu cəhətdən, Novruz xalqın milli varlığının mayası, ruhunu özündə əks etdirir. Sonrakı çağlarda müxtəlif dinlər, ideologiyalar, mədəni epoxalar Novruz bayramına təsir edərək, onun zahir görkəmində hər nə qədər dəyişikliklər yaratsa da, bu bayram öz ilkin milli mahiyyətini günümüzədək yaşatmaqda davam etmişdir. Həmin dəyərlərin Novruz bayramında yaşaması, əslində, bu bayramın xalqı daim milli düşüncə enerjisi ilə təmin etməsi demək idi. Hər il yazda qeyd olunan Novruz bayramı xalqı öz milli köklərinə qaytarmaqla onda milli düşüncəni ölməyə qoymamışdır. Bu, özünü sovet dövründə daha parlaq şəkildə göstərmişdir. Hər cür milliliyə yad olan sovet ideologiyası Novruzunu rəsmi dövlət bayramı olmaqdan çıxarıb,

evdə, həyətlərdə qeyd olunan bayrama çevirdi. Ancaq insanların bayram sevgisi onları Novruzdan ayrı düşməyə qoymadığı kimi, Novruzun da xalqı mahiyyəti ona xalqdan ayrı düşməyə imkan vermədi. C.Qasimov yazır ki, 1930-cu illərin sərt qadağaları, zorakı sistem “Novruz”un meydan mərasimlərini müvəqqəti zaman kəsiyində sıradan çıxarsa da, bu milli bayramı bütövlükdə yaddaşdan silə bilmədi. Əslində, bu, mümkün də deyildi. Novruz bayramı xalqın qan-gen yaddaşı ilə bağlıdır. Bu bayram tarixən türk etnosunun təşəkkül və formalaşma prosesinin zəruri ünsürü, əsas tərkib materiallarından biri olduğu üçün bir xalq olaraq ümumtürk-oğuz kütləsindən diferensiasiya edən Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşının üzvi elementidir. Başqa sözlə, Novruz qədim Azərbaycan türkünün yaddaşına kənardan gətirilməmiş, etnosun fiziki-psixoloji təcrübəsinin içindən inkişaf edərək mentalitet sisteminin zəruri, ayrılmaz struktur səviyyəsinə çevrilmişdir.

Bu cəhətdən bolşevik ideoloqları nəyi unudur, yaxud nəyi bilmirdilər:

– Novruz, sadəcə olaraq, bir bayram yox, Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu, mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan türk etnosunun gerçəkliyə münasibətinin etnopsixoloji mexanizmidir...

– Novruz bayramı əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli və bu modelin funksional sistemidir...

– Yaddaş hərəkətə gəlməklə etnosu yaşadır: etnos yaddaş formulları əsasında funksionallaşır – mövcudluğunu qoruyur və inkişaf etdirir...

– Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin bütün aksioloji dəyərləri ilkin kökdən başlayıb, bütün dövrlər (siyasi, ideoloji, dini epoxalar) boyunca Novruza konsentrasiya olunmaqla onu akkumulyasiya mənbəyinə – etnoenergetik sistemə çevirir...

– Vaxtaşırı (ritmik olaraq) Novruz bayramını keçirən etnos qapalı-dövrəvi ritmlə ondan keçməklə hər dəfə özünü etnoenergetik arxetiplərlə təchiz edir... [5, s. 20-21].

Beləliklə, insanların öz milli dəyərlərindən uzaqlaşdırıldığı dövrdə Novruz məhz milli kimliyin keşiyində durdu. Bu cəhət Novruz bayramının milli-etnokulturoloji mahiyyətini ortaya qoyduğu kimi, Xıdır Nəbi, Ramazan, Qurban kimi bayramların da etnokulturoloji baxımdan tədqiqinin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Xıdır Nəbi ritual tipologiyasına görə milli bayramdır. Lakin onun Azərbaycan etnomədəni coğrafiyasındakı yayılma arealı Novruz bayramı qədər deyil. Bu bayramın ritual mənasını özəllikləri haqqında müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, onun etnokulturoloji mahiyyəti indiyə qədər öyrənilməmiş qalmışdır.

Ramazan və Qurban ritual tipologiyasına görə İslam dini ilə bağlı bayramlardır. Onların Azərbaycan xalqının həyatında əsrləri əhatə edəcək dərəcədə qədim tarixi vardır. Hər iki bayram Azərbaycan xalqının mənəviyyəti, etnopsixoloji dünyagörüşü ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ramazan xalqın milli-mənəvi cəhətdən özünü toparlamasında böyük rol oynadığı kimi, Qurban da etnososial birliyin qorunmasında çox mühüm rola malik olmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda ayrı-ayrılıqda Novruz, Xıdır Nəbi, Ramazan, Qurban bayramları haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Monoqrafik tədqiqatlara gəlincə, Novruz bayramı ilə bağlı Məmmədhusəyn Təhmasibin, Mirəli Seyidovun, Azad Nəbiyevin, Bəhlul Abdullanın, Kamil Vəli Nərimanoğlunun, Güllü Yoloğlunun, Seyfəddin Rzasoyun, Ağaverdi Xəlilin, Ramin Allahverdinin, Sevinc Qasimovanın... tədqiqatları, [13; 12; 7; 8; 9; 14; 14; 10; 4; 6; 1], Xıdır Nəbi bayramı ilə bağlı Xalidə Babayevanın kitabı [2], Ramazan və Qurban Bayramı ilə bağlı Qalıb Sayılovun elmlər doktoru dissertasiyası [11], Qurban bayramı ilə bağlı Sevinc Əliyevanın fəlsəfə doktoru dissertasiyası [3] böyük elmi əhəmiyyət daşıyır. Bütün bu kitablar, dissertasiyalar və irili-xırdalı çoxsaylı məqalələrdə Novruz, Xıdır Nəbi, Ramazan və Qurban bayramları haqqında

daha çox mərasim kimi söhbət açılmış, mərasimi xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdursa da, həmin bayramların etnokulturoloji semantikasına, etnik-mədəni sistem daxilində tarixi və müasir şəraitlərdən irəli gəlmiş funksionallıqları məsələlərinə zəif şəkildə toxunulmuşdur.

Vurğulamaq istərdik ki, Azərbaycan xalq bayramlarının etnokulturoloji semantikasının tədqiqi problemi özünə münasibətdə ilk növbədə nəzəri-metodoloji yanaşma tələb edir. Bu zərurət elmdə bu sahə ilə bağlı mövcud boşluqdan irəli gəlir. Belə ki, bayramlarla bağlı bir çox tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycanda qeyd olunan bayramları birləşdirən “bayram” konseptinin nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilməmişdir. Bu metodoloji boşluq da öz növbəsində sovet epoxasından qalma vulqar sosioloji yanaşmaların hələ də hökm sürməsinə yol açır.

“Bayram” anlayışı mürəkkəb elmi struktura malik düşüncə konseptidir. Bu mürəkkəblik iki amillə müəyyənləşir:

Birincisi, Azərbaycan folklorşünaslığında bayram ritual vahidi kimi aid olduğu mərasim kompleksi ilə qarışdırılır. Bayram mərasimin məkan-zaman rejiminin mərkəzi elementidir. Məsələn, Novruz mərasim kompleksi zaman baxımından mürəkkəb quruluşa malikdir. Bəzi bölgələrdə ilin axır çərşənbəsi, bəzi bölgələrdə isə yeni ilin ilk günü bayram hesab olunur.

İkincisi, Azərbaycan folklorşünaslığında sovet ideologiyasının diktəsi ilə xalq bayramları və dini bayramlar əks ideoloji sistemlər kimi tədqiq olunmuşdur. Bu məna qarşıdurması bəzi hallarda indi də davam edir.

Azərbaycan sovet folklorşünaslığında xalq bayramları dedikdə səmavi dinlərə qədər olan bayramlar nəzərdə tutulurdu. Səmavi dinlərə (islam, xristianlıq...) aid bayramlar dini bayramlar kimi rədd edilirdi. Halbuki bu bayramlar bütün xalq tərəfindən qeyd olunmaqla kütləvi bayramlar idi. Bizim yanaşmamızda bu vulqar sosioloji baxışlardan tamamilə imtina olunur və ortaya yeni yanaşma qoyulur. Biz mənşəyindən asılı olmayaraq, geniş xalq kütlələri tərəfindən qeyd olunan bütün bayramları xalq bayramları hesab edirik. Bayramların dini mənşəyinə gəlincə, əslində, dini olmayan bayram yoxdur. Novruz xalq bayramı hesab olunsa da, atəşpərəstliklə də bağlılığı var və islamiyyətdən sonra islam dini təqvim sisteminə daxil edilmişdir.

Bizə görə, bir bayramın dini bayram olması təkəcə onun hər hansı dinlə bağlılığı ilə müəyyənləşmir. Burada ən mühüm məqam həmin bayramın etnokulturoloji sistemdə yeri və funksiyası ilə bağlıdır. Bizim yanaşmamıza görə, yalnız dini dairələrdə, başqa sözlə yalnız dindarlar tərəfindən qeyd olunan bayramlar dini bayram hesab olunmalıdır. Azərbaycanda yalnız dindarlar tərəfindən qeyd olunan Qədir Xum, Mövlud kimi bayramlar var. Ramazan, Qurban kimi dini mənşəli bayramlar isə Azərbaycanda artıq neçə əsrlərdir ki, ümumxalq səviyyəsində qeyd olunur. Bu bayramlar öz dini mənşəyini saxlamaqla sırf dini bayram olmaqdan çıxaraq, ümumxalq bayramına çevrilmişdir. Rəsmi-siyasi bayramlara dövlət, dövlətçiliklə bağlı, o cümlədən xalqın həyatında ümummillə əhəmiyyət kəsb edən tarixlərin bayram şəklində qeyd olunması aiddir. Azərbaycan xalq bayramlarının etnokulturoloji semantikasının tədqiqi “bayram” konseptinin semantik strukturunun öyrənilməsinə tələb edir. Buraya bayramın ritual və folklor konseptləri kimi tədqiqi, bayram konseptinə tarixi-müqayisəli və ritual-mifoloji yanaşma aspektləri kimi məsələlər aiddir. Bayram ilk növbədə ritualla bağlı anlayışdır. Bayram ritualın məkan-zaman rejiminin fokus nöqtəsi, ritualda simvolizə olunan bütün dəyərlərin kəsişmə mərkəzidir. Bayram eyni zamanda folklor konseptidir. Bu, iki amillə şərtlənir:

Birincisi, bayram mərasim hadisəsi kimi şifahi yaranan, yaşayan və ötürülən mədəniyyət hadisəsi, yəni folklorudur.

İkincisi, bayram həm də folklor mətnlərində öz izini saxlamış folklor obrazıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər epik folklor mətnlərində bayramlarla bağlı çoxlu məlumatlar vardır.

Həmin bilgilər Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının tədqiqi istiqamətində qiymətli tarixi materiallar təqdim edir.

Bayramların öyrənilməsi özünə münasibətdə müxtəlif metodların yanaşmasını tələb edir. Bayramlar Azərbaycan folklorşünaslığında, əsasən, tarixi-müqayisəli metodla öyrənilmişdir. Bu metod bayram konseptinin tarixi-diaxron semantikasını öyrənməyə imkan verdiyi kimi, müqayisəli yanaşma da onun sinxron strukturuna nəzər salmağa şərait yaradır. Bayramların tədqiqinin əsas metodlarından biri ritual-mifoloji yanaşmadır. Azərbaycan folklorşünaslığında XX əsrin sonlarından tətbiq olunan bu metod bayram konseptini ritual-mifoloji sistem kimi tədqiq etməyə imkan verir. Azərbaycan xalq bayramları sistemində ritual-mifoloji strukturu və etnokulturoloji tutumu baxımından ən universal bayram Novruz mərasim kompleksidir. Bu bayram çox mürəkkəb struktura malikdir.

Novruz çox qədim tarixə malikdir. Kökləri birbaşa ilkin təbiət stixiyalarının mifləşdirilməsi çağına gedib çıxır. Bu baxımdan, Novruz bayramının ritual-mifoloji strukturunun öyrənilməsi ona ilk növbədə ritual kompleksi kimi yanaşmanı, daha sonra bayramın ritual-mifoloji atributlarının semantikasının etnokulturoloji aspektdə işıqlandırılmasını nəzərdə tutur. Novruz ritual kompleksi zaman-məkan sistemi (mərasimi xronotop) baxımından köhnə illə təzə ilin qovuşma rejimini əhatə edir. Köhnə il axır çərşənbələr deyilən dörd çərşənbə ilə qurtarır, axır çərşənbə gecəsində il tamamlanır və bir neçə gündən sonra isə yeni ilin ilk günü gəlir. Beləliklə, Novruz bayramı ili iki zamana ayırır: yeni ilin ilk günündən başlanaraq axır çərşənbə gecəsinə qədər davam edən kosmik zaman, axır çərşənbə ilə yeni ilin ilk günü arasındakı bir neçə günlük xaotik zaman. Bayram, əslində, bir neçə gündür. Bu zaman kəsiyində kaosdan yeni zaman yaranır və bir neçə gün ərzində xaotik bayram yeni ilin ilk günündə kosmik bayrama akkumulyasiya olunur.

Novruz bayramının əsas ritual-mifoloji atributları su, od, torpaq, külək, ağac kimi stixiyaları əhatə edir. Bu stixiyalar kosmosun kaosdan doğuluşunun ilkin materialı kimi çıxış edir. Novruz bayramı düşüncə sistemi kimi milli şüur forması və etnokulturoloji davranış formuludur. Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni dəyərləri bu bayramla simvollaşaraq, etnosun dünyaya baxış modeli halına gəlmişdir.

Xıdır Nəbi mürəkkəb semantikaya malik xalq bayramıdır. Azərbaycanın hər yerində eyni dərəcədə yayılmasa da, Azərbaycan da daxil olmaqla türk coğrafiyasının çox nəhəng areallarını əhatə etməsi onu bir milli mədəniyyət hadisəsi kimi xalq bayramları paradixmasında tədqiq etməyə imkan verir.

Xalidə Babayeva yazır: Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Xızır əfsanəvi qəhrəmanlığı ilə həm folklor, həm sufi, həm də xalq inanc və telakilərində geniş yer tutur. İslam qaynaqlarında Xızır haqqında geniş tədqiqatların aparılması folklorşünaslıqdakı Xızır obrazına da mütləq təsirini göstərir. Belə ki, bəzi İslam alimləri Xızırın peyğəmbər, vəli və ya mələk olduğu məsələsində dəyişik görüşlər irəli sürmüşlər [2, s. 140].

Xıdır Nəbi birbaşa türk mifologiyası ilə bağlıdır. Burada iki kult biri-birinə qovuşmuşdur: Xıdır kultu və İlyas kultu. Biri od kultu, o biri isə su/yaşillıq kultudur. Xıdır adı çox asanlıqla türk dilləri kontekstində izah oluna bilər. İlyas isə elmdə İlya peyğəmbərlə əlaqələndirilir. Tədqiqatlara görə, burada türk mifik görüşləri ilə sami mifologiyası arasında kontaminativ əlaqələr özünü göstərmişdir.

Qədim tarixə malik olan və el arasında geniş yayılmış bayramlardan biri də Xıdır İlyas və ya Xıdır Nəbi adlandırılan mərasimdir. Bu bayram bir-birindən cüzi fərqlərlə demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində keçirilir. Xıdır İlyas adətən təbiətin oyanması, otların cücərməsi, axar suyun təmizlənməsi və s. təbii proseslərlə müşayiət edilir. Tədqiqatlarda Xıdır Nəbi

bir şəxsiyyət olaraq “suyun, külək və havanın himayəçisi” kimi təqdim olunur, XIZIR peyğəmbərlə eyniləşdirilir.

X.Babayeva yazır: “Xıdır – XIZIRIN ərəb variantıdır. XIZIR – peyğəmbərin “Qurani-Kərim”dən gələn adıdır (Kitabda bu ad birbaşa yazılmasa da, haqqında danışılan “bəndə”nin XIZIR olduğu bütün dini və elmi mənbələrdə təsdiqlənir). Xıdır İlyas, başqa sözlə yalnız İlyas – “Qurani-Kərim”dən əvvəl yazılmış səmavi kitablarda XIZIRIN əvvəlki adıdır. Ad Tövratdan gəlmədir. Ehtimal etmək olar ki, İlyasın XIZIR ləqəbi ilə adlandırılmasına səbəb onun yaşıllıq məbudu olmasıdır. Belə ki, XIZIR ərəbcədən tərcümədə yaşıl, yaşıllıq deməkdir. XIZIR Nəbi – Nəbi sözü-nün mənasının peyğəmbər olduğunu nəzərə alsaq, XIZIR Nəbi sadəcə XIZIR peyğəmbər deməkdir. Xıdır Elləz və ya sadəcə Elləz – Elləz İlyas sözünün ləhcə və dialektə görə başqa formada səsləndirilməsidir. İndi də bir çox kənd yerlərində İlyas adında olan şəxslər Elləz kimi çağırılır. Xıdır Zində – Zində ərəbcədən tərcümədə “diri” deməkdir” [2, s. 143-144].

Dədə-babadan qaydadır ki, hər il qış yarı olanda Böyük Çilləylə Kiçik Çillə arasında Xıdır bayramı keçirilirdi. Bəzi yerlərdə XIZIR Nəbi, bəzi yerlərdə isə Xıdır İlyas adı ilə tanınan bu el bayramı ötən əyyamlarda böyük təmtəraqla qeyd olunardı. Köhnə kişilərin hesabına görə Kiçik Çillənin əvvəlində, indiki vaxtla götürüldükdə təqribən fevralın 1-ci ionicünlüyü ərzində axşam şər qarışandan sonra uşaqlar, cavanlar bir yerə toplaşar, dəstələnib Xıdır nəğməsi oxuya-oxuya qapıları döyər, Xıdır adına pay yığardılar.

Başqa mənbələrdə isə həmin gecənin İkinci Çillənin qurtarmasına 2-5 gün qalmış keçirildiyi bildirilir. Və həmin bu mərasim “Xıdır Nəbi” bayramı adlandırılır.

Xıdır Nəbi bayramı etnik özünütəşkil və özünüifadə forması kimi qədim türk insanının təbiətlə təması modeli kimi çıxış edir. Etnos bu bayram vasitəsilə bir tərəfdən cəmiyyəti təbiətin nizamına köklənmiş, o biri tərəfdən təbiət stixiyalarını magik-mistik davranış formulları ilə cəmiyyətin maraqlarının ifadəsinə yönəlmişdir.

Ramazan bayramı birbaşa İslam dini təqvimini ilə bağlıdır və orucluq ayının qurtarması ilə bağlı keçirilir. Azərbaycan xalqı bu bayramı artıq 1400 ilə yaxındır ki, qeyd edir. Ramazan bayramı orucluq kompleksinin axıncı ritual formuludur. İnsanlar bir ay ərzində oruc tutaraq, mənəviyyatlarını təmizləyirlər. Orucun tutulmasında əsas məqsəd insanın nəfsani istəklərdən azad olmasıdır. Ramazan bayramı etnik özünütəşkil modeli kimi Azərbaycan etnokulturoloji sistemində özünə mühüm yer tutur. Bu bayram dini mənşəli olmasına baxmayaraq, bütün xalq tərəfindən qeyd olunan təqvim bayramıdır. Orucluq və Ramazan cəmiyyətə özünü mənəvi cəhətdən təmizləyib, özünü etnosun mənəvi potensialı ilə yenidən aktivləşdirməyə imkan verir.

Qalib Sayılov yazır: “Ramazan bayramı ramazan adətləri və mərasimlərinin icrası sosial həyatın bir çox sahələrinə nüfuz etmişdir. İlk gündən sonuncu gününədək ramazanın duaları, icra olunan müxtəlif böyüklü-kiçikli mərasimləri təbii ki, söz və hərəkətlə ifadə olunmuşdur. Ramazan mərasim olaraq mədəniyyət və sənət dünyasına daxil olmuş, beləliklə də ramazan folkloru yaranmışdır” [11, s. 295].

Qurban bayramı dini mənşəli bayramdır: İslam dini ilə bağlıdır. Lakin Azərbaycandakı qurban bayramında xalqımızın minillikləri əhatə edən mədəni həyat təcrübəsi də öz əksini tapmışdır. “Qurban” arxaik düşüncə konseptidir. Ərəbcə “əqrəba” sözü ilə eyniköklü olan qurban sözü yaxınlaşma, qohumlaşma, birləşmə mənalarındadır. Qədim dövrlərdə qurbanın insan qurbanvermə forması da olmuşdur. Buna Azərbaycan nağıllarında daha çox rast gəlinir. Hazırda qeyd olunan Qurban bayramının konsepsiyası İslam dininə bağlanır. Burada da insan qurbanvermənin izləri özünü saxlamışdır. İbrahim peyğəmbər öz əhdinə əməl edərək oğlu İsmayılı Allah yolunda qurban kəsmək istəyir. Allah onun bu niyyətini qəbul edir və insan qur-

banı heyvan qurbanı ilə əvəz olunur. Q.Sayılov yazır: “Qurban mərasimi bəşər mədəniyyətinin ən qədim ritual formullarındandır. Dünyanın elə bir xalqını tapmaq mümkün deyildir ki, onun mədəniyyət tarixində qurbanvermə mərasimi olmasın. Qurbanvermə Azərbaycan mədəniyyət tarixinin genetik struktur hadisəsidir. Folklor yaddaşı qurbanvermənin ən müxtəlif formalarının izlərini özündə daşımaqdadır. Azərbaycanda mövcud olan çoxsaylı ziyarətgahlar hər hansı formada qurbanvermə ilə bağlıdır. Azərbaycanda hazırda rəsmi dövlət mərasimi kimi qeyd olunan Qurban bayramı bilavasitə İslam dininin əsasları ilə bağlıdır. Vahid Allah inancına tapınan xalqımız İslamın bu gözəl mərasimini əsrlər boyunca yaşadaraq milli mədəniyyətin üzvi tərkib hissəsinə çevirmişdir” [11, s. 293-294]. Qurban bayramı mənəvi vəhdət modeli kimi Azərbaycan etnokulturoloji sistemində mühüm yerə və funksiyaya malikdir. Qurban birbaşa mənəvi təmizlənmə hadisəsidir. Bayram günündə imkanlı insanların qurban kəsərək imkansızlara paylaşması cəmiyyətin sosial vəhdətini təmin edir. Sevinc Əliyeva yazır: “Qurbanvermə bir fenomen kimi milli mədəniyyət və düşüncə sisteminin müxtəlif qatlarını bir-birinə qovuşdurur. Bu mərasim və onunla bağlı adətlər ən qədim dövrlərdən bu günə kimi Azərbaycan xalqı arasında canlı şəkildə yaşamaqdadır. Qurbanvermə ritual konsepti kimi canlı ritualın özünü, folklor konsepti kimi isə canlı ritualın folklor mətnindəki obrazını nəzərdə tutur. Qurbanvermə ritual konsepti kimi sosial-mədəni davranış aktı, modelidir. İnsanlar düşükləri psixoloji situasiyadan asılı olaraq qurban verməyə ehtiyac duyurlar. Bunun üçün onlar qurbanvermə mərasimini icra edirlər” [3, s. 151].

İşin elmi nəticə və yenilikləri. Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının tədqiqi folklorşünaslıq elminin qarşısında duran aktual mövzulardandır. Bayramların hər bir xalqın həyatında əvəz olunmaz yeri vardır. Onlar xalqın milli adət-ənənələrini özündə əks etdirməklə, əslində, xalqın milli varlığının, milli kimliyinin qorunduğu, yaşandığı və nəsillərdən-nəsillərə ötürüldüyü mənəviyyət xəzinəsi rolunu oynayır.

Bayramın dini bayram olması təkə onun hər hansı dinlə bağlılığı ilə müəyyənleşmişir. Burada ən mühüm məqam həmin bayramın etnokulturoloji sistemdə yeri və funksiyası ilə bağlıdır. Bizim yanaşmamıza görə, yalnız dini dairələrdə, başqa sözlə yalnız dindarlar tərəfindən qeyd olunan bayramlar dini bayram hesab olunmalıdır. Ramazan, Qurban kimi dini mənşəli bayramlar isə Azərbaycanda artıq neçə əsrlərdir ki, ümumxalq səviyyəsində qeyd olunur. Bu bayramlar öz dini mənşəyini saxlamaqla sırf dini bayram olmaqdan çıxaraq, ümumxalq bayramına çevrilmişdir. Novruz çox qədim tarixə malikdir. Kökləri birbaşa ilkin təbiət stixiyalarının mifləşdirilməsi çağına gedib çıxır. Bu baxımdan, Novruz bayramının ritual-mifoloji strukturunun öyrənilməsi ona ilk növbədə ritual kompleksi kimi yanaşmanı, daha sonra bayramın ritual-mifoloji atributlarının semantikasının etnokulturoloji aspektdə işıqlandırılmasını nəzərdə tutur. Xıdır Nəbi mürəkkəb semantikaya malik xalq bayramıdır. Azərbaycanın hər yerində eyni dərəcədə yayılmasa da, Azərbaycan da daxil olmaqla türk coğrafiyasının çox nəhəng areallarını əhatə etməsi onu bir milli mədəniyyət hadisəsi kimi xalq bayramları paradigmasında tədqiq etməyə imkan verir. Xıdır Nəbi bayramı etnik özünütaşkil və özünüifadə forması kimi qədim türk insanının təbiətlə təması modeli kimi çıxış edir. Etnos bu bayram vasitəsilə bir tərəfdən cəmiyyəti təbiətin nizamına kökləmiş, o biri tərəfdən təbiət stixiyalarını magik-mistik davranış formulları ilə cəmiyyətin maraqlarının ifadəsinə yönəltmişdir.

Ramazın bayramı oruculuq kompleksinin axırıncı ritual formuludur. İnsanlar bir ay ərzində oruc tutaraq, mənəviyyatlarını təmizləyirlər. Orucun tutulmasında əsas məqsəd insanın nəfsani istəklərdən azad olmasıdır. Ramazan bayramı etnik özünütaşkil modeli kimi Azərbaycan etnokulturoloji sistemində özünə mühüm yer tutur.

Qurban bayramı dini mənşəli bayramdır: İslam dini ilə bağlıdır. Lakin Azərbaycandakı

qurban bayramında xalqımızın minillikləri əhatə edən mədəni həyat təcrübəsi də öz əksini tapmışdır. Qurban bayramı mənəvi vəhdət modeli kimi Azərbaycan etnokulturoloji sistemində mühüm yerə və funksiyaya malikdir. Qurban birbaşa mənəvi təmizlənmə hadisəsidir. Bayram günündə imkanlı insanların qurban kəsərək imkansızlara paylaması cəmiyyətin sosial vəhdətini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdi R. Təqvim mifləri və Novruz / R.Allahverdi. Bakı: Nurlan, 2013, 180 s.
2. Babayeva X. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində) / X.Ə.Babayeva. Bakı, 2013, 174 s.
3. Əliyeva S.S. Azərbaycan folklorunda qurbanvermə motivi və onun ritual-mifoloji kökləri / (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası). Bakı, 2020, 171 s.
4. Xəlil A. Türk xalqlarının yaz bayramı və Novruz / A.Xəlil. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 144 s.
5. Qasımov, C. Novruz bayramı milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası kontekstində // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXI kitab. Bakı: Nurlan, 2009, s. 14-23.
6. Qasıмова, S. Azərbaycanda Novruz ənənə və inancları / S.Qasıмова. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 188 s.
7. Nəbiyev A. İllaxır çərşənbələr / A.Nəbiyev. Bakı: Azərnaşr, 1992, 62 s.
8. Nəbiyev A. İlin əziz günləri / A.Nəbiyev. – Bakı: Maarif, 1999, 104 s.
9. Novruz Bayramı Ensiklopediyası / Tərtib edənlər: Bəhlul Abdulla, Tofiq Babayev. Bakı: Şərqi-Qərb, 2008, 208 s.
10. Rzasoy S. Muğanlıda Novruz karnavalı / S.Rzasoy. Tbilisi: Tbiliselebi, 2014, 106 s.
11. Seyidov M. Yaz bayramı / M.Seyidov. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
12. Sayılov Q.Ə. Azərbaycan folklorunun bədii sistemində İslam kanonları / (filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası). Bakı, 2020, 371 s.
13. Təhmasib M. Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri / (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası). Bakı, 1945, 133 s.
14. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı / K.Vəliyev. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.
15. Yoloğlu G. Mövsüm mərasimləri / G.Yoloğlu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2009, 218 c.

**AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: albaliyevshakir@gmail.com*

Shakir Albaliyev

The theoretical basis of ethno-culturological semantics of azerbaijan folk holidays

The investigation of the ritual-mythological bases and ethno-culturological semantics of the Azerbaijani folk holidays is one of the urgent themes of folklore-study. The fact that the holiday is a religious holiday is not only determined by its connection to any religion. The most important point here is related to the place and function of this holiday in the ethno-cultural system. According to our approach, holidays celebrated only in religious places, in other words, only by the religious people should be considered a religious holiday. Novruz holiday has a very old history. The roots of the holiday go directly to the age of mythization of the initial natural elements. This holiday is the first natural elements of people such as fire, water, land, air, tree,

greenery, etc., it immortalizes the thought of the mythical period in itself in the form of archetypes. From this point of view, Novruz holiday reflects the spirit of the national presence of the people. Khidir Nabi holiday acts as a model of ancient Turkish people's contact with nature as a form of ethnic self-form and self-expression. On the one hand, through this holiday the ethnos has established society in the order of nature, on the other hand, it has focused on the expression of the interests of society with the formulae of the mystical behavior of nature. Ramadan holiday is the last ritual formula of fasting. Cleaning their spirituality people fast for a month. The main purpose of fasting is to free human from desires. Gurban holiday has an important place and function in the ethno-cultural system of Azerbaijan as a model of spiritual unity. "Gurban" is a direct spiritual purification event. The distribution of sacrificing the permitted animals by the wealthy people to the needy on the day of the holiday ensures the social unity of the society.

Keywords: *Holiday, ethno-culturological semantics, ritual, Novruz, Khidir Nabi, Khidir Ilyas, Ramadan, Gurban.*

Шакир Албальев

Теоретические основы этнокультурологической семантики азербайджанских народных праздников

Изучение ритуально-мифологических основ и этнокультурной семантики азербайджанских народных праздников – одна из актуальных проблем, стоящих перед фольклорной наукой. То, что праздник является религиозным, определяется не только его связью с какой-либо религией. Важнейшим моментом здесь является место и функция праздника в этнокультурной системе. Согласно нашему подходу, праздники, отмечаемые только в религиозных кругах, то есть только верующими, должны считаться религиозными праздниками. Новруз имеет очень древнюю историю. Его корни уходят прямо в эпоху мифологизации стихий природы. Этот праздник сохраняет в себе эпоху, когда человек мифологизирует – огонь, воду, землю, воздух, деревья, зелень и т.д., которые являются первоэлементами природы, в виде архетипов. В этом смысле Новруз отражает основу и дух национального бытия народа. Праздник Хыдыр Наби – это модель этнической самоорганизации и самовыражения, как образец контакта древних тюрок с природой. Этим праздником этнос, с одной стороны, укоренил общество в порядке природы, с другой стороны, направил стихии природы на выражение интересов общества с помощью магико-мистических формул поведения. Рамазан – последняя ритуальная формула комплекса поста. Люди постятся в течение месяца, чтобы очистить свой духовный мир. Основная цель поста – избавиться от похоти. Курбан-байрам занимает важное место и выполняет функцию в этнокультурной системе Азербайджана как образец духовного единства. Жертвоприношение – это прямое событие духовного очищения. В день праздника состоятельные люди приносят жертвы и раздают нуждающимся, обеспечивая социальное единство общества.

Ключевые слова: *праздник, этнокультурологическая семантика, ритуал, Новруз, Хыдыр Наби, Хыдыр Ильяс, Рамазан, Курбан.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlk variant 28.05.2020

Son variant 15.07.2020

AXTARIŞLAR • RESEARCHES • ПОИСКИ